

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Խ Ա Լ Դ Բ Ա Ռ Ե Ր

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՄԷՋ

Շարունակաբար Մարտի քիւնի եւ վերջ.

(Դ) pa - ru -, հայերէն վարել, Ահա մի բառ, ծագումով եւ հասկացողութեամբ մի խաղ — բուն հայական բայ, որ մեր գաւաակն մատենագրութեան մէջ այնչափ յաճախագէտ եւ գործածական է, որչափ խաղ արձանագրութեանց մէջ, Ինչպէս պիտի տեսնենք ստորեւ յառաջ բերուած նմոյշներէն, խաղ թագաւորներն իրենց յաղթութեան մանրամասներն պատմելէ յետոյ, առնուած աւարէն կամ տուրքէն առաջ կը գրեն pa - ru - bi բառը, այսինքն այնչափ ձի, եղ, ոչխար, մարդիկ կամ կանայք գերի վարելի առ Բիւայնա երկրին (Վան)։

Parubi = վարեցի, սկզբնական պաշտօնական տարագրութեամբ է վի, ինչպէս բաղմամբի ուրիշ բառերի մէջ։ Առաջին անգամ Մօրթմանն⁽¹⁾ կարդաց բառը թէ՛ par - bi եւ թէ՛ pa - ru - bi կրկնակ ձեւերով եւ

իրեւ համանիշ տուաւ *переворот* (յուշադէն) եւ *fahren* (գերմ. երթալ, ճամբորդել)։

Սէյս⁽²⁾ սկիզբէն մինչեւ վերջ կարդաց ուղիղ եւ թարգմանեց «յափշտակեցի, տաւայ» (I carried off). Բէլք եւ Լէյման - Հաուպտ⁽³⁾, հաստատեցին Սէյսի թարգմանութիւնը տալով գերմաներէն «*einnehmen*», առնել, գրաւել։ Ինչպէս վերեւ յիշեցի, parubi բառը ամենէն շատ կրկնուած առաւելաներէն մէկն է, գրեթէ անվրէպ պարծաձուած իտալի թագաւորներն զինուորական արշաւանքներէ մէջ. այդ պատճառաւ ալ բոլոր խաղագէտներն ընդունած են բառին վերագրեալ մերձաւոր նշանակութիւնը, Ծիր - դրիս⁽⁴⁾ համեմատելէ յետոյ Թօփաւայի երկնիզուեան սիւնի Ասորական համանիշին՝ հետ (տող 17^{րդ}) կը թարգմանէ կողոյթել եւ վարել (*erbeuten* und *fortschleppen*)։

Իրեւ նմոյշ բաղմամբիւ նմանների կը վերցնեմ Սարգուր Գ. Ի արձանագրութիւնը, գտնուած 1¹16/ին Թաւ - Բէլքի գիւղին մէջ, Զաւորը լճի եղերքը եւ հրատարակուած Նիկ. Մառն⁽⁵⁾ 1919/ին. կարճ ու շահեկան է այդ արձանագրութիւնը, եւ ուսումնասիրուած է նաեւ Սէյսէն⁽⁶⁾, Միշլանիովէն⁽⁷⁾ եւ Ծիրդրիսէն⁽⁸⁾։

Թաւ - Բէլքի Սարգուրեան այդ արձանագրութիւնը հետեւեալն է.

Տող 1. Խաղիցի արաւիցիցի⁽⁹⁾
(Թրգ.) Խաղի աստուծոյ մեծութեան
շնորհիւ (?)

(1) A. D. Mordtmann. Zeitschrift der deutsch. Morgenl. Gesellschaft. 1872, էջ 540, տող 8. Նաեւ էջ 541, մեկնաբանութիւնը, ինչ կը թուի որ խաղագէտներն ընդհանրապէս, եւ հայ բանասէրները մասնաւորապէս, ըստ արժանաւոր չեն գնահատած Մօրթմանի այս արժէքաւոր գործը։ Մօրթման իր ժամանակի հեղինակաւոր Արեւելագէտ - Հայագէտներէն մէկն էր. նա խորապէս ծանօթ էր հայ հին դրականութեան եւ պատմական աւանդութեան, եւ ուրեմն նա փորձած է խաղ սեպագիր արձանագրութիւններն մեկնել հայ լեզուով եւ հայկ. աւանդութեամբ։ Մօտիկ ապագան պիտի արագացունէ որ Մօրթման ուղիղ եւ բանասեր ճանապարհի վրայ էր, միայն թէ 1872/ին եւ 1877/ին, երբ նա հրատարակեց իր երկու մեծ փորձեր, դեռ գտնուած չէին երկնիզուեան սեպագրերն, ինչպէս են Գէլիշինի եւ Թօփաւայի թանկագին կոթողներ, ինչպէս ծանօթ է իտալերէն եւ Ասորերէն նորինաստ այդ անապագայ մեծապէս դիւրացուցին խաղ լեզուի եղծանումը։ Մօրթմանի ժամանակ ծանօթ չէր խաղ ցեղանունը, եւ ուրեմն նա խաղի պիտաւոր աստուածութիւնը իր խորհրդած է հայկական աւանդութեան Ամմիսով։ Մեծապէս օգտուած եմ Մօրթմանի այդ արժէքաւոր աշխատութիւններէ։

(2) Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society. 1882, no. XXXI. տող 18 (էջ 552), եւ ուրիշ շատ տեղիք։

(3) W. Belck und C. F. Lehmann - (Haupt). Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1900, էջ 632.

(4) Joh. Friedrich. Einführung . . . , էջ 40.

(5) N. Y. Marr. Zapiski Kavkasskogo Musei. Serya B. I. 1919.

(6) Sayce. Journal of the Royal Asiatic Society. 1929, էջ 335 - 6.

(7) I. Meschchaninov. Archiv für Orientforschung. հատոր 7^{րդ} (1931), էջ 160 - 163.

(8) Joh. Friedrich. Einführung . . . , (1933), էջ 37.

(9) Հակոբակ բաղմամբի եւ խորանի ցնեւութեան, խաղագէտներ ցարդ չկրցան գտնել արաւիցիցի բառին ստոյգ իմաստը. դուցէ արաւիցեանի, Գալանթարի եւ Ինքերթիւն հետ պիտի թարգմանել մեր ժամագրքի եւ Գատարագամա-

Այսպիսի ըսել է յետոյ, կը զփռարանամ այստեղ փորձելու Մակալտու քաղաքի նոյնացումը: Այդ փորձը համարել կերպով կառարկելու համար պէտք է մէջերեկ ուրիշ ոհպարտութիւններ և նախ և առաջ նոյնացնել Մակալտուի երկրը, ինչ որ կը պատկանի տարբեր գլխի և կարօտ է լայնարձակ էջերի:

Դրո՞ւ տողը մեզ կ'ընծայէ հակական աւանդութեան մի ուրիշ ճշմարտութիւն: Նոյն տողի առաջին բառը՝ 'ashe կը նշանացնէ մեր խաճն բառին հետ: Մեր թարգմանիչ հայերի գրոց մէջ միշտ գործածած են «նովիւ քաջ զանգն իւր դնէ ի վերայ խաճն իւրոյ»⁽¹⁰⁾: Ուսն բառը այստեղ պէտք է ընդունել փոխարեքարքար, մարդկանց խաշն, աւելի քան կենդանիների հօտեր: Մերեթեւիկ⁽¹¹⁾, ինչպէս նախապէս Սէյա եւ Լ-Հաուպտ, 'ashe բառին վերեւ կը դետեղեն Ասորական յոգնականացուցիչ մասնիկը MESH = Մէճ, որով լիապէս կը կազմուի հաւաքական գոյականը՝ խաշն = մարդիկ:

Առաջին առիթմով (Մօրթման)⁽¹²⁾ ուղղապէս կարգաց եւ թարգմանեց բառը, որպէս մարդիկ եւ կանայք, թէ և նա չի յիշեր խաճն բառը: Անկէ ի վեր խաղաղասէրներ ներմուծած են մի միայն տառադարձութեան աւելի նոր եղանակներ և քերականական կանոններ:

Բառին վերաբերեալ բոլոր տեղիքներն և քննական մանրամասնութիւններն տեսնել Յիրգրիկ⁽¹³⁾: Բառին խաղաղեղէնէ առ հայերէն փոխանցման մի առանձնապատկուծութիւնը կը թուի լինել 'asheի սկզբնական ւ ձայնաւորի շեշտուած հանգամանքը:

Չափազանց հետաքրքրական մի խնդիր է թէ մեր խաղի նախահայրը ինչպէս կը հնչէին բառը: Խ տառի գոյութիւնը գլխաւոր առտուծոյ՝ խաղի անուան մէջ ո հ ե կապած չի թողուր որ անոնք կրնային հընչել իւ. ուրեմն եթէ Սարգուր Գ. գրած չէ խաճն, պէտք է եղբայրացնել որ հնչումը աւելի մօտ էր մի հազարային ւ ձայնաւորի քան թէ իւ տառի թու. ձայնին: Այսպիսի

մի հնարաւորութիւն իբրեւ երկրորդ հետեւանք, պէտք է ենթադրել որ յետագայ դարերի ընթացքին, առնուազն մեր Ոսկեգործ սկիզբը, ձայնը արդէն հազարայնացած և եղած էր պարզապէս իւ (խաշն), ժողովրդի բերնին մէջ⁽¹⁴⁾:

Ըստ Սարգուրի այս արձանագրութեան կը թուի որ կանայք մասն չէին կազմեր մարդկային խաշնին, քանզի առանձնապէս յիշած է

LU' u-e-di-a-ni (լիւուէտիանի) = կանայք:

Ուստի սովորաբար կանանց համար կը գործածէին Լուտու (Փոքր Ասորական տառեր) բառը SAL որովհէտ նախընթաց, եւ ուրեմն SALutu = Ուլուտու: Ռազմական արձանագրութեան մէջ միշտ գործածուած է վերջին բառը: Այդ մասին առայժմ դրական մի բառ ըսելու վիճակի մէջ չեմ: Գրչութեան ձեւն ու լիմաստը քննած են Սէյա⁽¹⁵⁾ եւ Յիրգրիկ⁽¹⁶⁾: Ուստի պէտք է ցարք շատ քիչ գրած են կայսրութեան⁽¹⁷⁾ մայրաքաղաքը Տուշպայի (Տոսպ) և կերպուական նահանգը՝ Բիայնայի (Վան) մասին: Արձանագրութեան մէջ կան որոշ կրօնական կամ քաղաքական բանաձևեր, որոնք բոլոր ազգերի պատմութեան մէջ նմանուած են Վտպուրականի ժողովրդեան աւանդութեանց մէջ: Այդ կը վերաբերի Ուրարտուի քաղաքական աշխարհագրութեան, զոր կարելի է ներկայացնել իբրեւ մի ամբողջութիւն, և առանձին հատորով:

ՍՐԾԱԿ ՍՍՏԻՍՍԵԱՆ

(14) Հմմտ. I. Markwart: Historische Data zur Chronologie der Vokalesetze im Armenischen in Caucasica. (1931) p. 11.

(15) Sayce. Journal ... Ըստ վերոյն, (1882), էջ 580.

(16) Joh. Friedrich. Einführung ... Ըստ վերոյն, (1933), էջ 39.

(17) Ուրարտուի համար պէտք է ընդունել «կայսրութիւն» բառը ինչպէս Գերմանացի խաղաղագէտները բոլոր ալ զայն կ'անուանեն Reich (կայսրութիւն), և Ռուս գիտնականներ՝ Tsarstvo (կայսրութիւն): Որպէս տարածութիւն Ուրարտու աւելի մեծ էր քան Ասորեստան, որպէս աշխարհակալութիւն՝ առայինք քիչ եւ կը մնայ երկրորդին: Եթէ Ասորեստանը պէտք է կոչել կայսրութիւն, նոյն որակաւ պէտք է վերագրել նաև Ուրարտուին: Այդ կոչումներն աւելի մեծ նշանակութիւն: (Ծանօթ. Ա. Ս.):

(10) Հմմտ. Ագաթ. հատ. 445, էջ 223.

(11) M. V. Tseretheli. Die Neuen Haldischen Inschriften ... (1928). Ա. տող 9. Բ. տող 34 հայեր.

(12) D. Mordtmann. Zeitschrift ... Ըստ վերոյն, էջ 582.

(13) Joh. Friedrich. (Ա.) Archiv Orienta'ln'. III. էջ 258, ծանօթ. 1. (Բ.) Einführung... էջ 39, և 62.